

Bozó Péter: Operett Magyarországon (1859–1960)*

[Kezdetek, kísérletek](#) • [A 19. század vége](#) • [A századelő](#) • [A két világháború között](#) • [A második világháború után](#) • [Válogatott bibliográfia](#)

Kezdetek, kísérletek

Az operett műfaj kezdetei Magyarországon, akárcsak Bécsben és Londonban, Jacques Offenbach (1819–1880) műveinek megjelenéséhez kapcsolódnak. A francia muzsikusként néhány szereplős egyfelvonásosait és egész estét betöltő *opéra-bouffe*-jait osztrák vendéjjátékok révén ismerhette meg először a magyar közönség: a bécsi Carl-Theater társulata 1859 nyarán a *Hochzeit bei Latemenschaint* mutatta be elsőként a budai Nyári Színkörben, amely a fővárosban ekkor még többségben lévő német ajkú közönség szórakoztatását szolgálta. Havi Mihály (1810–1864) kolozsvári társulata még ugyanezen év őszén magyarul is bemutatta a darabot, *Eljegyzés lámpafénynél*címmel, előbb Brassóban, majd az év végén Kolozsvárott. Az új szórakoztató zenés műfaj népszerűségét jelzi, hogy Offenbach Théâtre des Bouffes-Parisiens-jének együttese 1861 júliusában a pesti Nemzeti Színházban vendégeskedett, francia nyelvű előadásokkal. A francia operettekkel szinte egy időben jelentek meg Magyarországon az első bécsi szerzők: a dalmát Suppé (1819–1895) és a horvát Zayc (1832–1914) hasonló művei is.

A fővárosi magyar nyelvű operettelőadások színhelye 1860 és 1864 között részint a pesti Nemzeti Színház volt, ahol Szerdahelyi Kálmán (1829–1872) fordítóként, rendezőként és énekes színészként is jelentős szerepet játszott. Az első, kifejezetten a szórakoztató műfajoknak szentelt magyar nyelvű színház Molnár György (1830–1891) párizsi mintákat követő, rövid életű budai Népszínháza volt (1861–1864; 1867–1870). Buda és Pest mellett ekkor még a vidéki nagyvárosok – Kolozsvár mellett mindenekelőtt Kassa – is úttörő szerepet játszottak az operettkultusz kialakulásában. Főként Kassán működött például a Latabár-dinasztia első színész tagja, Latabár Endre (1811–1873), aki színigazgatóként és operett-szövegkönyvek fordítójaként is tevékenykedett. A Latabár által magyarított *Szép Heléna* 1866. márciusi, kassai bemutatója minden valószínűség szerint országos magyar nyelvű premier lehetett – igaz, németül már egy hónappal korábban adták a *Die schöne Helenát* a Pester Stadttheaterben.

Az első magyar operettkísérletek szerzői – Allaga Géza (1841–1913),¹ Jakobi Jakab (1827–1882)² és Huber Károly (1828–1885)³ – elsősorban színházi muzsikusként voltak (bár Allaga és Huber a Nemzeti Zenede tanáraként, sőt Huber a Zeneakadémia hegedű tanszakának vezetőjeként is működött). Azok a műveik amelyek egyáltalán fennmaradtak, arra utalnak, hogy a falusiasabb szórakoztató zenés műfaj, a népszínmű hagyományait próbálták ötvözni az operett külhoni mintáival. Allaga első magyar operettként számontartott műve, *A szerelmes kántor* (bemutató: Buda, Népszínház, 1862) például a fennmaradt források alapján nem más, mint vidám népszínmű népies műdalbetétekkel.

A korai magyar operettek azonban még a honi közönség körében sem arattak átütő sikert. Sokkal népszerűbbek voltak a külföldi, főleg Párizsból importált darabok. Az 1870-es évtized repertoárját új, az Offenbach szatíráktól és paródiáktól eltérő típus határozta meg: a „történelmi” operett, melyet mindenekelőtt Charles Lecocq (1832–1918) művei képviseltek. Az osztrák darabok eleinte nem voltak népszerűek Magyarországon, annak ellenére, hogy 1871-től ifjabb Johann Strauss (1825–1899) is számos ilyen művet komponált, köztük a Jókai regényén alapuló, 1867-es szellemiségű darabot, *A cigánybárót* (bemutató: Bécs, Theater an der Wien, 1885; Budapesten ugyanebben az évben a Gyapjú Utcai Német Színházban). Az 1880-as években a brit operett néhány képviselőjének az alkotásait is előadták magyarul, ezek közül azonban csak Arthur Sullivan (1842–1900) Japánban játszódó egzotikus darabja, a *The Mikado* bizonyult sikeresnek (bemutató: London, Savoy Theatre, 1885; Budapesten a Népszínházban, 1886).

A 19. század vége

A Népszínház 1875-ös megalapításával először lett tartósan önálló otthonra Budapesten a magyar népszínmű és az operett. A két műfaj intézményes együtt élése nagy mértékben hatott az operett kialakulóban lévő magyar változatára: a Népszínház sztárprimadonnája, Blaha Lujza (1850–1926)⁴ mindkettőt művelte, akárcsak az intézmény operettkomponistáinak többsége. A 19. század utolsó harmadának magyar operettszerzői – Puks Ferenc (1839–1887),⁵ Erkel Elek (1843–1893),⁶ Konti József (1852–1905),⁷ Serly Lajos (1855–1939),⁸ Megyeri Dezső (1857–1913),⁹ Hegyi Béla (1858–1922),¹⁰ Bátor Szidor (1860–1929),¹¹ Sztojanovits Jenő (1864–1919)¹² és Szabados Béla (1867–1936)¹³ – azonban nem hoztak létre sajátos, exportálható magyar operettstílust. A zsidó származású, Bécsben és Salzburgban is működött lengyel zeneszerző, Konti művei arattak leginkább sikert, különösen az *eleven ördög* (bemutató: Budai Színkör, 1884) és *A suhanc* (bemutató: Budapest, Népszínház, 1888). Mindkét darab francia szövegkönyv adaptációja, és mindkettő népszerűségében döntő szerepet játszott a fiatal fiú nadrágszerepét alakító Blaha Lujza vonzereje. A „régii dicsőségünk” meg az „éji homály” azonban nem aratott átütő sikert: a Lecocq historizáló operettjeinek példáját követő, dicső magyar múltban játszódó darabok –

Huber Hunyadi Mátyás korát megidéző, *A király csókja* című műve (bemutató: Budapest, Népszínház, 1875), vagy Erkel Elek *Székely Katalinja* (bemutató: Budapest, Népszínház, 1880), amely Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem korában játszódik – nem lettek népszerűek. A magyar szerzők operettjei csak az 1890-es évek második felében kezdtek feltűnni a bécsi színházak műsorán. Az első fecskék közé tartozott ifj. Bokor József (1861–1911)¹⁴ *A kis alamuszi* című darabja (bemutató: Népszínház, 1894; a Carl-Theaterben 1896-ban, *Der kleine Duckmäuser* címmel) és Verő György (1857–1941)¹⁵ *Der Löwenjäger* (bemutató: Theater an der Wien, 1896; a Népszínházban *Az oroszán vadász* címmel 1897-ben).

A 19. század végére Budapest 733 000 lakosú nagyvárossá fejlődött, és egyértelműen a magyar operett-termelés centrumává vált. Az urbanizációval párhuzamos folyamatként zajlott a német ajkú lakosság asszimilációja és a magánszínházi struktúra kiépülése. Budán már 1870-ben betiltották a német nyelvű előadásokat; a döntés nyomán a Várszínház és a Nyári Színkör magyar nyelvű játszóhellyé vált. Pesten, a Gyapjú utcában viszont egészen 1889-ig működött német színház, melyben rendszeresen felléptek a bécsi operett olyan sztárjai, mint Marie Geister (1836–1903) vagy Alexander Girardi (1850–1918). Az asszimiláció tendenciáját jelzi, hogy 1889-ben magyar nyelvű játszóhellyé vált a Feld Zsigmonddá magyarosodott Rosenfeld Zsigmond (1849–1939) Városligeti Színköre is. Az 1897-ben megnyílt Magyar Színházzal Budapest újabb magyar nyelvű operett-játszóhellyel gyarapodott, valamint gyakran találkozhatott a közönség a műfajjal az 1896-ban megnyílt Vígsházban is.

A századelő

Az 1900 és 1918 közötti időszakot kétségkívül a magyar operett virágkorának tekinthetjük. A századelőn működött zeneszerzők – Lehár Ferenc (1870–1948),¹⁶ Buttykai Ákos (1871–1935),¹⁷ Kacsóh Pongrác (1873–1923),¹⁸ Huszka Jenő (1875–1960),¹⁹ Szirmai Albert (1880–1967),²⁰ Zerkovitz Béla (1881–1948),²¹ Kálmán Imre (1882–1953),²² Jacobi Viktor (1883–1921)²³ – műveit többnyire Bécsben is játszották. Olyannyira, hogy Lehár és Kálmánt joggal tekinthetjük egy k. u. k. osztrák–magyar operettiskola képviselőinek, hiszen műveik ősbemutatójára többnyire Bécsben került sor, s csak azután fordították le őket magyarra. A *Die lustige Witwe* 1905-ös premierje a Theater an der Wienben megelőzte *A víg özvegy* 1906-os, magyar színházi bemutatóját, s az utóbb magyar nemzeti operetté lett *Die Csárdásfürst* 1915-ben a Johann Strauss Theater előbb adta, mint a Király Színház 1916-ban *A csárdás királynét*. A magyaros hang, a cigányzene a bécsi operettnek is lényeges alkotóeleme lett, és igen népszerűnek bizonyult. Mi több, Lehár, illetve a budapesti Zeneakadémián tanult Kálmán, Szirmai, valamint Jacobi nemzetközi karriert futott be: nem egy művük még a New York-i Broadway színházaiba is eljutott.

Nem csak a magyar operettszerzők tudtak jól érvényesülni külföldön: impresszárióként és kiadóként is sikeres volt Karczag Vilmos (1859–1923),²⁴ aki 1901-től a Theater an der Wien, 1908-tól pedig a Raimund-Theater igazgatta Bécsben. Az olyan magyar operettprimadonnák, mint Pálmay Ilka (1859–1945),²⁵ Karczagné Kopácsy Juliska (1871–1957),²⁶ Fedák Sári (1880–1955)²⁷ és Buttykainé Kosáry Emmi (1889–1974)²⁸ szintén népszerűek voltak magyar nyelvterületen kívül is. A zeneszerzők és előadók munkáját termékeny és rutinos magyar operett-szövegkönyvírók és -fordítók segítették: Heltai Jenő (1871–1957),²⁹ Jenbach Béla (1871–1943),³⁰ Faragó Jenő (1873–1940),³¹ Bródy Miksa (1875–1924),³² Martos Ferenc (1875–1938),³³ Mérei Adolf (1877–1918),³⁴ Pásztor Árpád (1877–1940),³⁵ Bakonyi Károly (1873–1926),³⁶ Földes Imre (1881–1958),³⁷ Gábor Andor (1884–1953).³⁸

A századelő első két magyar sikerdarabja, Huszka *Bob hercege* (bemutató: Budapest, Népszínház, 1902) és Kacsóh *János vitéze* (bemutató: Budapest, Király Színház, 1904) még a 19. századi hagyományt követte: mindkettő címszerepét nadrágba bújt primadonna, Fedák Sári alakította. A nadrágszerepek azonban egyre inkább kimentek a divatból, és fokozatosan a „négyesfogat-dramaturgia” vált uralkodóvá, amelyben a darab cselekménye a primadonna–bonviván, valamint a szubrett–táncos-komikus páros körül forgott. Mint Csáky Móríc rámutatott, az operettek témaválasztása pontosan tükrözte a Habsburg monarchia etnikai és kulturális sokféleségét, társadalmi osztálykülönbségeit, a főszereplők közötti ellentétek azonban a valóságtól eltérően rendszerint mesészerű happy endben oldódtak fel. A műfaj népszerűségét mutatja a budapesti színházak gyarapodása: 1903-ban nyílt meg az operettre szakosodott Király Színház; sok operettet adtak az 1911-ben megnyílt Népoperában (1917-től: Városi Színház), valamint a főváros orfeumainak és kabaréinak műsorán is rendre szerepeltek operettek. A Népszínház viszont nem bírta a versenyt, és 1908-ban megszűnt; a Magyar Színház pedig már 1907-ben prózai színházzá alakult.

A két világháború között

A Habsburg monarchia, illetve a történelmi Magyarország első világháborút követő felbomlása a magyar operett számára is új feltételeket teremtett. A budapesti színházi ipar életképességét mutatja, hogy a magyar főváros Bécsből politikailag függetlenül képes volt a nemzetközi szórakoztatás önálló centrumává válni, olyan világvárosok egyenrangú partnereként, mint Berlin és New York. Az operettszínházak sora újabakkal bővült: 1919-ben nyílt meg a Revü Színház, amely nyári játszóhellyel is rendelkezett (Scala Színház), s később, 1921 és 1925 között Blaha Lujza Színház néven működött. 1922-ben a Fővárosi Operettszínház nyitotta meg kapuit,

amelynek 1929 és 1933 között Nyári Operettszínház néven szintén volt második játszóhelye. Ez még akkor is figyelemre méltó, ha tekintetbe vesszük, hogy 1936-ban megszűnt a műfaj két nagy múltú intézménye: a Budai Szinkör és a Király Színház. Új médiumokra tett szert az operett az 1925-től megindult rendszeres rádióelőadásoknak, illetve az 1931-től gyártott hangosfilmeknek köszönhetően is.

A jórészt a két világháború közötti időszakban aktív, vagy akkor indult zeneszerzők – Buday Dénes (1890–1963),³⁹ Ábrahám Pál (1892–1960),⁴⁰ Krasznay (Krausz) Mihály (1897–1940),⁴¹ Eisemann Mihály (1898–1966),⁴² Lajtai Lajos (1900–1966),⁴³ Gyöngy Pál (1902–1990),⁴⁴ Brodszky Miklós (1905–1958)⁴⁵ és Fényes Szabolcs (1912–1986)⁴⁶ – műveinek stílusát meghatározóan befolyásolta a szórakoztató zene új nemzetközi stílusa, a jazz és új táncai: a tangó, a shimmy, a charleston, a foxtrott és a lassú „angol” keringő (valse boston). A jazz-operett – mint például Eisemann *Miss Amerikája* (bemutató: Fővárosi Operettszínház, 1929), vagy Ábrahám *Viktória* című darabja (bemutató: Király Színház, 1930) – mellett új műfajtypusként értékelhető a Kosztolányi Dezső által „szomorú operett”-ként aposztrofált zsáner, melyben a kötelező happy end elmarad, s amelyet komoly, operás hang jellemez. Ebbe a típusba sorolható a kései Lehár nem egy műve, például a *Das Land des Lächelns* (a *Die gelbe Jacke* átdolgozása; bemutató: Berlin, Metropoltheater, 1929; a budapesti Operaházban 1930-ban, *A mosoly országa* címmel). A magyar operett az 1920-as és 1930-as években is kelendő exportcikk maradt külföldön: Ábrahám Pál-ösbemutatókat tartottak Lipcsében (*Die Blume von Hawaii*, 1931), Berlinben (*Ball im Savoy*, 1932), Bécsben (*Dschainah, das Mädchen aus dem Tanzhaus*, 1931; *Märchen im Grand-Hotel*, 1934); Lajtai Lajos *Tontorját* Párizsban mutatták be először (1935). Továbbra is népszerűek voltak külföldön a magyar operettelőadók, mint Alpár Gitta (1900–1991),⁴⁷ Bársony Rózsi (1909–1977)⁴⁸ és Röck Marika (1913–2004).⁴⁹ Megjegyzendő, hogy számos zsidó származású magyar operettszerző és -előadó karrierjének nemzetközivé válásában lényeges szerepet játszott a nemzetiszocialista terror elől való menekülés. Akik itthon maradtak, azok közül sokan nem éltek túl a második világháborút, mint például az *Offenbach* című operettjével (bemutató: Király Színház, 1920) nemzetközi sikert aratott Nádor Mihály (1882–1944).⁵⁰

A második világháború után

Az operett és művelőinek viszonytárságai a második világháború befejezésével sem értek véget. A sztálinista diktatúra kiépülésével a színházakat 1949-ben államosították, az operett a szovjetizált Magyarországon szórakoztató műfajból propagandaeszközzé vált. Az államosítást követően új operettszínházat hoztak létre Fővárosi Víg Színház néven (1951–1954). A Fővárosi Operettszínház, amely egy rövid időre második játszóhelyet is kapott (Blaha Lujza Színház, 1954–1960), Gáspár Margit⁵¹ igazgatósága (1949–1956) idején az operett első számú műhelyévé vált. Produkcióit rendre bemutatták a vidéki városok színházai is, az eldugott vidéki kistelepülések operettdömpingjéről pedig 1951-től az Állami Faluszínház (1955-től: Állami Déryné Színház) gondoskodott. Számos rádióoperett és filmoperett is született, amelyek természetesen szintén a korszak kötelező optimizmusát tükrözték – az előbbi kategóriába tartozik például Farkas Ferenc (1905–2000)⁵² *Zengő erdő* című darabja (1951), utóbbiba Fényes Szabolcs (1912–1986) *2x2 néha 5* című műve (1954). A rendszeres televízióadások ugyan csak 1958-ban indultak meg, de már 1957-ben kísérletet tettek televíziós operett megalkotására (*Offenbach: Eljegyzés lámpafényénél*).

Az államosított Operettszínház műsora lényegesen különbözött a korábbi magánszínházakétól: a külföldi szerzők közül csak a szovjet és békeáborbéli szerzők didaktikus szocialista realista darabjait játszották, mindenekelőtt Dunajevszkij (1900–1955) és Miljutyin (1903–1968) operettjeit (*Szabad szél, Havasi kürt*). A magyar szerzők új művei elsősorban a szovjet modellt követték. A produkciók azonban, mint Heltai Gyöngyi rámutatott, igyekeztek felhasználni-kisajátítani a két világháború közötti „burzsoá” bulvárszínházi hagyomány sztárjainak (Latabár Kálmán [1902–1970],⁵³ Honthy Hanna [1893–1978]⁵⁴) töretlen népszerűségét is. Az első magyar szocreal operettnek az *Aranycsillag* tekinthető (bemutató: 1950); szövegét jórészt Hámos György (1910–1976),⁵⁵ zenéjét Székely Endre (1912–1989)⁵⁶ írta. Hasonló szellemben készült Vincze Ottó (1906–1984)⁵⁷ „tévesoperettje”, a *Boci-boci tarka* (bemutató: 1953), amelynek Csizmarek Mátyás⁵⁸ és Innocent Vincze Ernő⁵⁹ írta szöveggönyve a falusi osztályharcot és a mezőgazdaság kollektivizálását dolgozta fel, s amelyben két élő borjú is szerepelt. A szocialista operettek jellemzője a régi operetthang, a heroikus tömegdalok, valamint esetenként a kodályi útmutatást követő népdalfeldolgozások és folklorizáló stílus együttes alkalmazása. Többségük nem aratott sikert; kivétel Kerekes János (1913–1996)⁶⁰ *Állami áruháza* (bemutató: 1952), amelynek didaktikus és szórakoztató elemeket ügyesen keverő filmváltozata meglepően népszerűnek bizonyult. A műfaj klasszikusai, Offenbach, Lehár, Kálmán Imre művei csak a szöveggönyvek gondos átigazítása után kerülhettek színre. Közülük hatalmas sikert aratott *A csárdáskirályné* Békeffy–Kellér-féle adaptációja *A csárdáskirálynő* címmel (bemutató: 1954) – nem csak Magyarországon, hanem a Fővárosi Operettszínház 1955–56-os vendégjátéka alkalmával Moszkvában és Leningrádban is.

Az államilag ellenőrzött operett-termelés egy ideig 1956 után is folytatódott; nagy sikert aratott például Eisemann 1957-ben Szegeden bemutatott műve, a *Bástyasétány 77*, melyben ismét fontos szerepet kapott a korábbi években imperialistának bélyegzett és tiltott jazz. Az 1950-es évek végétől azonban az operett – a szórakoztató zene új irányzatainak megjelenésével – egyre inkább avított műfajjává vált, funkcióját részben a musical vette át. A *Szép Heléna* 1959-es operettszínházi felújítása alkalmával a spártai ifjak – a kritikusok nagy megrökönyödésére – már rock and rollt táncoltak, de a szórakoztató zenés színház új korszakának kezdetét jelezte a musicalre szakosodott Petőfi Színház 1960-as megnyitása is.

Válogatott bibliográfia

Általános összefoglaló írások a műfajról

- Keller, Otto. *Die Operette in ihrer geschichtlichen Entwicklung: Musik, Libretto, Darstellung* (Leipzig–Wien–New York: [k. n.], 1926).
- Grun, Bernhard. *Kulturgeschichte der Operette* (Berlin: Musikverl., 21967 [11961]).
- Dahlhaus, Carl. „Opéra bouffe, Operette, Savoy Opera”, in *Die Musik des 19. Jahrhunderts* (Wiesbaden: Athenaion, 1980) = *Neues Handbuch der Musikwissenschaft*, Bd. 6, 187–197.
- Csáky Mór (Moritz Csáky). *Az operett ideológiája és a bécsi modernség*, ford. Orosz Magdolna, Pál Károly és Zalán Péter (Budapest: Európa, 1999).
- Lamb, Andrew. „Operetta”, in *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ed. by Stanley Sadie (London: Macmillan, 2001), vol. 18, 493–498.
- Traubner, Richard. *Operetta: A Theatrical History* (New York/London: Routledge, ²2003 [11983]).

Offenbach és a francia operett

- Dörffeldt, Siegfried. *Die musikalische Parodie bei Offenbach* (Diss., Frankfurt am Main: Johann-Wolfgang-Goethe-Universität, 1954).
- Bruyas, Florian. *Histoire de l'opérette en France* (Lyon: Vitte, 1973).
- Schipperges, Thomas, Christoph Dohr und Kerstin Rüllke, hrsg. *Bibliotheca Offenbachiana* (Köln: Verlag Dohr, 1998) = *Beiträge zur Offenbach-Forschung*, hrsg. von Christoph Dohr, Bd. 1.
- Lamb, Andrew. „Jacques, Offenbach”, in *The New Grove Dictionary of Opera*, ed. by Stanley Sadie, vol. 3 (London: Macmillan, 1992), 653–658.
- Franke, Rainer, hrsg. *Offenbach und die Schauplätze seines Musiktheaters* (Laaber: Laaber-Verlag, 1999).
- Yon, Jean-Claude. *Jacques Offenbach* (Paris: Gallimard, 2000).
- Bozó Péter. „Choufleuri úr szalonjában, avagy A Théâtre-Italien görbe tükre”. *Magyar Zene* 45/2 (2007. május), 183–199.
- Elisabeth Schmierer, hrsg. *Jacques Offenbach und seine Zeit* (Laaber: Laaber, 2009).
- Bozó Péter. „»Orphée à l'envers« – Egy idézet a francia zenés színpadi hagyomány kontextusában”, *Muzsika* 53/10 (2010. október), 11–15. [1. rész]; 53/11 (2010. november), 23–26. [2. rész].
- . „»Die Tiroler sind lustig.« Offenbach és a tyrolienne”, *Magyar Zene* 50/2 (2012. május), 169–186.

A Habsburg monarchia operettje

- Galamb Sándor. „A magyar operett első évtizedei”, *Budapesti Szemle* 204/592 (1926. dec.), 359–390.
- Koch Lajos. *Kacsoh Pongrácz János vitéze. Adalék a budapesti színháztörténetéhez* (Budapest: Fővárosi Könyvtár, 1942).
- Hadamowsky, Franz und Heinz Otte. *Die Wiener Operette. Ihre Theater- und Wirkungsgeschichte* (Wien: Bellaria, 1947).
- Gromes, Hartwin. *Vom Alt-Wiener Volksstück zur Wiener Operette: Beiträge zur Wandlung einer bürgerlichen theatralischen Unterhaltungsform im XIX. Jh.* (München: Mehdi-zadeh, 1967).
- Bódis Mária. *Két színházi siker a századelőn* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1984).
- Fleziwicsá Co. *Die Wiener Operette. 91. Sonderausstellung, Wien 20. Dezember 1984 bis 10. Februar 1985*, hrsg. von Otto Brusatti, Wilhelm Deutschmann (Wien: Wiener Stadt- und Landesbibliothek, 1985).
- Batta András. *Álom, álom, édes álom... Népszínművek, operettek a Habsburg Monarchiában* (Budapest: Corvina, 1992). Németül: *Träume sind Schäume... Die Operette in der Donaumonarchie*, übers. von Maria Eisenreich (Budapest: Corvina, 1992).
- Hanák Péter. „A bécsi és budapesti operett kultúrtörténeti helye”, *Budapesti Negyed* 5/2–3 (1997), 9–30.
- Nagy Ildikó. „Vom Volksstück bis zur »Nationalen« Operette”, in *Mitteleuropa – Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht*, hrsg. von Plaschka, Richard G., Horst Haselsteiner und Anna M. Drabek (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1997) = *Zentraleuropa-Studien*, Bd. 4, 131–145.
- Monika Fink. „Ball Szenen in Operetten”, *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music* 29/1 (June 1998), 3–9.
- Batta András. „Magyar operett az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben”, és „Magyar operett a Monarchia széthullása után”, in *Magyarország a 20. században*, III: *Kultúra, művészet, sport és szórakozás*, szerk. Kollega Tarsoly István (Szekszárd: Babits, 1998), 505–510 és 515–517.
- Batta András. „A Monarchia osztrák-magyar operettje”, in *Képes magyar zenetörténet*, szerk. Kárpáti János (Budapest: Rózsavölgyi, 2004), 206–220. Angolul: „Austro-Hungarian Operetta under the Monarchy”, in *Music in Hungary: An Illustrated History*, ed. by János Kárpáti (Budapest: Rózsavölgyi, 2011), 206–220.
- Forgács D. Péter. „A cigánybáró operett igaz története”, *Új Forrás* 37/3 (2005. márc.), 33–43.
- Gerő András, Hargitai Dorottya és Gajdó Tamás. *A Csárdáskirálynő. Egy monarchikum története* (Budapest:

Pannonica, 2006).

Stefan Schmidl. „»Hol minden piros, fehér, zöldben jár!« – A csoportok, az alteritások és a nemzet diskurzusai Ausztria-Magyarország operettjeiben”, *Magyar Zene* 49/2 (2011), 206–217.

Operett Magyarországon a két világháború között

Leif Ludwig Albertsen. „Zur Ästhetik der Operette und ihrer Krise in der Zwischenkriegszeit”, *Studia Musicologica* 32/1 (1990), 421–445.

Stachó László. „Szép vagy, gyönyörű vagy... Magyarország?”, *Muzsika* 49/5 (2006. máj.), 36–40.

Heltai Gyöngyi. „Bulvárszereposztás: női szerep- és identitásmodellek a két háború közötti operettben és színházi sajtóban, 1920–1938”, *Sic Itur Ad Astra* 19/58 (2008), 233–268.

———. „Orfeum az operettben. A pesti zenés színházi szórakoztatás helyszíneinek fikcionalizálása”, in *Terek, tervek, történetek*, szerk. Cieger András (Budapest: Atelier, 2011), 169–190.

———. „A két háború közti pesti operett stílári és ideológiai dilemmái: a Király Színház példája (1920–1936)”, *Táncudományi Közlemények* 3/1 (2011), 53–68. (1. rész); 3/2 (2011), 33–75. (2. rész).

Operett Magyarországon az 1950-es években

Króó György. *A magyar zeneszerzés 25 éve* (Budapest: Zeneműkiadó, 1971).

Szemere Anna. „A sematizmus »vívmánya«: a szocialista realista operett”, in *Zenetudományi Dolgozatok 1979*, szerk. Domokos Mária és Berlász Melinda (MTA Zenetudományi Intézete, 1979), 145–151.

Tokaji András. *Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon 1945–1956* (Budapest: Zeneműkiadó, 1983).

———. „A kommunizmus zenekultúrája Magyarországon és a többi volt kommunista országban”, in *Zenetudományi dolgozatok 1997–1998* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1998), 163–178.

Heltai Gyöngyi. „Egy anekdota margójára”, *Napút* 4/2 (2002, márc.), 7–35.

———. „Latyi a Nemzeti előtt. A Latabár Kálmán-féle »öncélú« játékmód színháztörténeti, nézői és politikai értékelése”, *Napút* 5/2 (2003. márc.), 51–70.

———. „A »vendégjáték rítus« kockázatai. A Csárdáskirálynő Romániában 1958-ban”, *Korall* 13 (2003. szeptember), 125–143.

———. „Operett-diplomácia. A Csárdáskirálynő a Szovjetunióban 1955–1956 fordulóján”, *Aetas* 2004/3–4, 87–119.

———. „Fedák Sári mint »emlékezeti hely«. A bulvárszínházi kulturális örökség ártértékelése”, *Korall* 17 (2004. szeptember), 167–192.

———. „Operett-barátság. Az interetnikus reprezentáció elvei és gyakorlata a szocialista operettben”, *Regio* 16/1 (2005), 71–96.

Korossy Zsuzsa. „Színházirányítás a Rákosi-korszak első felében”, in *Színház és politika. Színháztörténeti tanulmányok, 1949–1989*, szerk. Gajdó Tamás (Budapest: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2007), 45–137.

Heltai Gyöngyi. „Az operett eredetmítoszai és a politika (1949–1956). »Kitalált tradíció« működésben”, in: *Atelieriskola: tanulmányok Granasztói György tiszteletére*, szerk. Czoch Gábor, Klement Judit és Sonkoly Gábor (Budapest, Atelier, 2008), 343–371.

———. „Kulturális szigetek, pluralizmus, kreolizáció? A szocialista realista operett interkulturális modellje”, *Világosság* 2009/7–8, 81–118.

Gajdó Tamás. „Színház és diktatúra – Magyarországon”, in *Színház és diktatúra a 20. században* (Budapest: Corvina/OSZMI, 2011), 338–382.

Heltai Gyöngyi. *Usages de l'opérette pendant la période socialiste en Hongrie (1949–1968)* (Budapest: Collection Atelier Könyvtár, 2011).

———. *Az operett metamorfózisai, 1945–1956. A „kapitalista giccs”-től a haladó „mimusjáték”-ig* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012).

Általános színháztörténeti munkák

Magyar színművészeti lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája, I–IV. köt., szerk.

Schöpflin Aladár (Budapest: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, [1929–1931]).

A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század, szerk. Hankiss Elemér és Berczeli A. Károlyné (Budapest: OSZK, 1961).

Staud Géza. *A magyar színháztörténet forrásai*, I: Szövegek, színlapok, zsebkönyvek; II: A színházi sajtó. Emlékiratok, levelek. Levéltári anyagok; III: Képes ábrázolások. Jogszabályok. Tárgyi emlékek. Egyéb források. *Szakirodalom* (Budapest, Színháztudományi Intézet, 1962).

Taródy-Nagy Béla, szerk. *Színpad és közönség. Magyar színházi adatok*, I–II (Budapest: Színháztudományi Intézet, 1962).

Alpár Ágnes és Szakáts Károly. *A magyar színházak műsora, 1949–1969*, I–II (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1970).

Wolfgang Binal. *Deutschsprachiges Theater in Budapest* (Wien–Köln–Graz: Böhlau Nachf., 1972).

Székely György, Kerényi Ferenc, Gajdó Tamás és Balázs Éva, szerk. *Magyar színháztörténet*, 1: 1790–1873 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); 2: 1873–1920 (Budapest: Magyar Könyvklub, 2001); 3: 1920–1949 (Budapest: Magyar Könyvklub, 2005).
Magyar Színházművészeti Lexikon, szerk. Székely György (Budapest: Akadémiai, 1994).
Egyed Emese, szerk. „A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század. Kiegészítés”, in *Theátrumi könyvecske. Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió színházi kultúrájában* (Kolozsvár: Scientia, 2002), 167–200.

Egyes színházak története és műsora

Pukánszky Kádár Jolán. *A Nemzeti Színház százéves története* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1940), 177–178.
Mályuszné Császár Edit. *A budai Népszínház műsora. (Adattár)* (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet / Országos Színháztörténeti Múzeum, 1957) = *Színháztörténeti füzetek*, 10.
———. *Molnár György, a rendező* (Budapest: Színháztudományi Intézet, 1964) = *Színháztörténeti könyvtár*, 16.
Pukánszky Kádár Jolán. *A Budai Népszínház története* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1979).
Heltai Gyöngyi. „Népszínház a nemzetépítésben. A szakmai diskurzus kialakulása (1861–1881)”, *Korall* 37/10 (2009. november), 57–89.
Alpár Ágnes. *Az István Téri Színház* (Budapest: MSZI, 1986) = *Színháztörténeti füzetek* 76.
Koch Lajos. *A Budai Nyári Szinkör (Adattár)* (Budapest: Színháztudományi Intézet Országos Színháztörténeti Múzeum, 1966) = *Színháztörténeti füzetek* 46.
Alpár Ágnes. *A Városligeti Szinkör, 1889–1934* (Budapest: OSZMI, 1991).
———. *A Városliget színházai* (Budapest: OSZMI, 2001), 29.
Berczeli A. Károlyné. „A Népszínház könyvtára”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (Budapest: OSZK, 1958), 369–378.
———. *A Népszínház műsora (Adattár.)* (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet / Országos Színháztörténeti Múzeum, 1958) = *Színháztörténeti könyvtár*, 20.
Kolta Magdolna. *A Népszínház iratai* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1986) = *Színháztörténeti könyvtár*, 16.
Heltai Gyöngyi. „»Ott tanult meg a pesti ember magyarul nevetni és magyarul sírni« – Népszínházi nemzetdiskurzusok”, in *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon* (Budapest: Atelier Könyvtár, 2010), 213–264.
Koch Lajos. *A budapesti Operaház műsora. 1884–1959. (Adattár)*. (Budapest: Színháztudományi Intézet, Országos Színháztörténeti Múzeum: 1959) = *Színháztörténeti füzetek*, 30.
Staud Géza, szerk. *A budapesti Operaház 100 éve* (Budapest: Zeneműkiadó, 1984).
Alpár Ágnes. *Az Óbudai Kisfaludy Színház, 1892–1934* (Budapest: OSZMI, 1991) = *Színháztörténeti füzetek* 80.
Berczeli A. Károlyné. *A Vígszínház műsora, 1896–1949* (Budapest: Színháztudományi Intézet / Országos Színháztudományi Múzeum, 1960) = *Színháztörténeti füzetek*, 33.
Koch Lajos. *A budapesti Magyar Színház műsora* (Budapest: Színháztudományi Intézet / Országos Színháztörténeti Múzeum, 1960) = *Színháztörténeti füzetek*, 24.
Rajnai Edit. „A budapesti Magyar Színház első tíz éve (1897–1907)”, in *Színháztudományi Szemle* 16 (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1985), 115–188.
———. „A Magyar Színház műsorpolitikájának története (1907–1918)”, in *Színháztudományi Szemle* 30–31, szerk. Kerényi Ferenc és Török Margit (Budapest: OSZMI, 1996), 172–195.
Koch Lajos. *A budapesti Király Színház műsora. (Adattár)*. (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet / Országos Színháztörténeti Múzeum, 1958) = *Színháztörténeti füzetek*, 21.
Molnár Klára. *A Népopera – Városi Színház, 1911–1955* (Budapest: Országos Színháztörténeti Intézet és Múzeum, 1998).
Koch Lajos. *A Fővárosi Operettszínház (VI. Nagymező u. 17) műsora, 1923–1973* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1973) = *Színháztörténeti füzetek*, 55.
Alpár Ágnes. *Adatok a huszadik századi magyar kabaré zenéjéhez* (Tallian Tibor témavezető megrendelésére készült tanulmány. Gépirat, MTA Zenetudományi Intézet).
———. *A fővárosi kabarék műsora, 1901–1944* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1978).
———. *A fővárosi kabarék műsora, 1945–1980* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1981).

Egyes szerzőkre és művekre vonatkozó szócikket tartalmazó lexikonok

Szinnyei = Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV (Budapest: Hornyánszky, 1891–1914).
MZSL = *Magyar zsidó lexikon*, szerk. Ujvári Péter (Budapest: Pallas, 1929).
Schöpflin = *Magyar színművészeti lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*, I–IV. köt., szerk. Schöpflin Aladár (Budapest: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, [1929–1931]).
Szabolcsi-Tóth = *Zenei lexikon. A zenetörténeti és zenetudomány enciklopédiája*, szerk. Szabolcsi Bence és Tóth Aladár, I–II. (Budapest: Győző Andor, 1935).
Bartha = Bartha Dénes, szerk. *Zenei lexikon*, az első kiadást szerk. Szabolcsi Bence és Tóth Aladár (Budapest:

Zeneműkiadó, 1965).

MIL = *Magyar irodalmi lexikon*, szerk. Benedek Marcell (Budapest: Akadémiai, 1963).

MÉL = *Magyar életrajzi lexikon*, szerk. Kenyeres Ágnes, I–IV (Budapest: Akadémiai, 1967–1994).

BR = Boronkay Antal, szerk. *Brockhaus–Riemann zenei lexikon*, a német kiadás szerk. Carl Dahlhaus és Hans Heinrich Eggebrecht (Budapest: Zeneműkiadó, 1983–1985).

Pipers = Dahlhaus, Carl und Sieghart Döhring, hrsg. *Pipers Enzyklopädie des Musiktheaters* (München/Zürich: Piper, 1991).

Grove Opera = Sadie, Stanley, ed. *The New Grove Dictionary of Opera* (Oxford: Oxford University Press, 1992).

MGG = Finscher, Ludwig, hrsg. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* (Kassel/Stuttgart: Bärenreiter/Metzler, 1994–2008).

Székely = *Magyar színházművészeti lexikon*, szerk. Székely György (Budapest: Akadémiai, 1994).

ÚMIL = *Új magyar irodalmi lexikon*, szerk. Péter László (Budapest: Akadémiai, 1994).

Grove = Sadie, Stanley, ed. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

Gänzl = Gänzl, Kurt. *The Encyclopedia of the Musical Theatre* (New York: Schirmer, 2001).

ÚMÉL = *Új magyar életrajzi lexikon*, szerk. Markó László, I–VII (Budapest: Magyar Könyvklub, 2001–2007).

ÖML = *Österreichisches Musiklexikon*, hrsg. von Rudolf Flotzinger 5 Bde. (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002–2006).

Évkönyvek, levelek, visszaemlékezések, egyéb forrásértékű kiadványok

NSZ [kiegészítve a megfelelő évszámmal] = A Nemzeti Színház zsebkönyvei

Operaház [kiegészítve a megfelelő évszámmal] = A Magyar Királyi / Állami Operaház évkönyvei

ZAK [kiegészítve a megfelelő évszámmal] = A Zeneakadémia évkönyvei

Zenede [kiegészítve a megfelelő évszámmal] = A Nemzeti Zenede évkönyvei

Molnár György. *Budai Népszínházi ügyek és alapterv vázlat egy részvénytársulat által Pesten alapítandó operette, látványos és népies magyar színházra* (Buda: Bagó, 1869).

———. *Világostól Világosig. Emlékeimből*, I: *Világos előtt* (Szabadka: Schlesinger, 1880); II: *A budai népszínház második ciklusáig, 1849–1867* (Arad: Ungerleider, 1881); III: *Világos után* (Arad: Ungerleider, 1882).

Puks Ferenc. *A budapesti Népszínház színpal titkai vagy a budapesti Népszínház mai viszonyai- s állapotának leírása, főlemelésével egy a Népszínház, mint általában a magyar színügy ujjá szervezési módozatának* (Budapest: A Szerző, 1882).

Krecsányi Ignác. *A magyar színészet térfoglalása Budán 1883-ban* (Temesvár: Csendes, 1910).

Kosztolányi Dezső. „Az új operett”, *Színházi Élet* 10/6 (1921. febr. 6–12.), 1–2.

Verő György. *A Népszínház Budapest színi életében, 1875–1925* (Budapest: Franklin, 11925, 21926).

Rákosi Jenő. *Emlékezések*, 1–3. (Budapest: Franklin-Társulat, 1926).

Feld Zsigmond színigazgató emlékiratai. Feld Zsigmond elbeszélése nyomán kiadja: Feld Olga (Budapest: Elbert és Társa, 1938).

Gáspár Margit. *Az operett* (Budapest: Népszava, 1949) = *Kultúriskola*, 5.

Várady László. „A zene szerepe az operettben”, *Új Zenei Szemle* 3/9 (1952. szept.), 8–11.

Az operett kérdéseiről. A Fővárosi Operettszínház ankétja 1954. december 14–15-én (Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség, 1955) = *Színházművészeti írások*, 5.

Székely György. *Zenés színpad – vidám játék* (Budapest: Színháztudományi Intézet, 1961).

Gáspár Margit. *A múzsák neveletlen gyermeke* (Budapest: Zeneműkiadó, 1963). Németül: *Stiefkind der Museen*.

Operette von der Antike bis Offenbach, übers. von Hans Skirecki (Berlin: Lied der Zeit, 1969).

Kellér Dezső. *Kortársak és sorstársak* (Budapest: Szépirodalmi, 1971).

Rátonyi Róbert. *Operett*, I–II. köt. (Budapest: Zeneműkiadó, 1984).

Dancs Istvánné, szerk. *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium színházi iratai, 1946–1949* (Budapest: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1990), I–II. köt. = *Színháztörténeti könyvtár* 25.

Szirtes György. *Színház a Broadway-n* (Budapest: Népszava, 11990; bővített kiadás: Budapest: Polgart, 2005).

Goninet, Philippe, éd. *Jacques Offenbach: Lettres à Henri Meilhac et Ludovic Halévy* (Paris: Séguier, 1994).

Venczel Sándor. „Virágkor tövisekkel. Beszélgetés Gáspár Margittal”, *Színház* 32/8 (1999. augusztus), 16–21; 32/9 (1999. szeptember), 39–42; 32/10 (1999. október), 46–48.

Székely György. „Operettszínház – 1956”, *Színház* 44/11 (2011. nov.).

Gajdó Tamás. „A falusi színpadoktól a Nagymező utcáig. Székely György portréja 2. rész”, *Parallel* 22 (2011. dec.), 5–13.

Jegyzetek

*A tanulmány az OTKA támogatásával, az "Operett Magyarországon" posztdoktori kutatási pályázat (PD 83524) keretében készült."

¹*Budai Népszínház másodévi emlénye 1862-ik évről* (Pest: Herz János, 1862); *Vasápmi Újság* 9/17 (1862. ápr. 27.), 204.; *A pécsi színház naplója 1865/6* (Pécs: Lyceumi Nyomda, 1865); *Operaház 1885–1886*; *A Zene* 5/7 (1913, szept.), 149. [nekrológ]; Schöpflin, I, 41–42.; Koch Lajos, „Allaga Géza. Születése századik évfordulójára”, *A Zene* 22/12 (1941. máj. 1.), 185–190. (1. rész); 22/13 (1941. jún. 15.), 207–214.; Szabolcsi-Tóth, I, 22. [és Pótlás, 6.]; Bartha, I, 55.; *MÉL*, 5.; *BR*, I, 37–38.; Székely, 20.; *ÚMÉL*, I, 88–89.

²*Budai Népszínház harmadévi [sic] emlénye 1863-ik évről* (Pest: Poldini Ede, 1864); Schöpflin, II, 310.; Székely, 332.

³*Zenede* 1852–1886; *ZAK* 1884–1886; *Zenelap* 1/3 (1886. jan. 20.), 22–23. [nekrológ]; Schöpflin, II, 278–279.; *A Zene* 17/5 (1936. jan. 1.), 74–76.; *MÉL*, I, 756.; *BR*, II, 198.; Székely, 317.; *ÚMÉL*, III, 400.; *ÖML*, II, 810.

⁴Schöpflin, I, 201–206.; Szabolcsi-Tóth, I, 114.; Bartha, I, 255.; *MÉL*, I, 221.; Székely, 97.; *ÚMÉL*, I, 761.

⁵*Zenede*, 1883–1884; *Zenelap* 2/19 (1887. júl. 18.), 146. [nekrológ]; Schöpflin, III, 503.; Bartha, III, 162.; Székely, 627.

⁶*NSZ*, 1862–1875; *Operaház*, 1885; Schöpflin, I, 441.; Szabolcsi-Tóth, I, 281.; Bartha, I, 572.; *MÉL*, I, 440.; *BR*, I, 526.; Székely, 192.; *ÚMÉL*, II, 417–418.; *Grove*, 8, 299.

⁷*Zene- és Színművészeti Lapok* 1/13 (1893. júl. 1.), 111.; *MZSL*, 502.; Schöpflin, III, 9.; Szabolcsi-Tóth, I, 565.; *MÉL*, I, 965.; *BR*, II, 334.; Székely, 403.; *ÚMÉL*, III, 1064.

⁸Schöpflin, IV, 104–105.; Bartha, III, 358.; *MÉL*, II, 621–622.; *BR*, III, 354.; Alpár Ágnes, *Az Óbudai Kisfaludy Színház, 1892–1934* (Budapest: OSZMI, 1991) = *Színháztörténeti füzetek* 80.; Székely, 681.; *ÚMÉL*, V, 1119.

⁹*Zenede*, 1874; Schöpflin, III, 230–231.; Bartha, II, 571.; *MÉL*, II, 183.; Székely, 500.; *ÚMÉL*, IV, 633.

¹⁰*ZAK*, 1893; *MZSL*, 354.; Schöpflin, II, 227.; Bartha, II, 181.; *MÉL*, I, 697.; *ÚMÉL*, III, 198.

¹¹*Zenede*, 1876–1877; *ZAK*, 1893; *MZSL*, 94.; Schöpflin, I, 141.; Szabolcsi-Tóth, I, 81. [és Pótlás, 8.]; Bartha, I, 187–188.; *MÉL*, I, 141.; *BR*, I, 151.; *ÚMÉL*, I, 511.

¹²*Pester Lloyd* 66/25 (29. Január 1919), 7. [nekrológ]; Schöpflin, IV, 322.; *A Zene* 16/4 (1934. nov. 15.), 42–47.; Bartha, III, 471.; *BR*, III, 474–475.; Kroó György, „Emlékezés Sztojanovits Jenő zeneszerzőre, halálának 50. évfordulóján” [Rádióműsor gépiratos szövege a Magyar Rádió Archívuma Borítéktárában; sugározták: Petőfi Rádió, 1969. jan. 21.]; *Muzsika* 12/3 (1969. március), 21. [= Kroó írásának rövidített változata]; *MÉL*, II, 803–804.; *ÚMÉL*, VI, 530–531.; *Magyar katolikus lexikon*, szerk. Diós István (Budapest: Szent István Társulat, 2008), XIII, 496–497.

¹³*ZAK* 1883–1935; *Zenede* 1928–1937; Schöpflin, IV, 206.; Bartha, III, 431.; *MÉL*, II, 671.; *BR*, III, 426.; Székely, 710.; *ÚMÉL*, VI, 12.; *Grove*, 24, 868.

¹⁴*Zene- és Színművészeti Lapok* 1/13 (1893. júl. 1.), 111.; *MZSL*, 132.; Schöpflin, I, 219.; *MÉL*, I, 238.; Székely, 105.; *ÚMÉL*, I, 821.

¹⁵Szinnyei, XIV, 1138–1139.; *MZSL*, 946.; Schöpflin, IV, 425–426.; Bartha, III, 598.; *MÉL*, II, 989.; *BR*, III, 600.; Székely, 855.; *ÚMÉL*, VI, 1204.

¹⁶*Zenede*, 1880; Schöpflin, III, 105–106.; Szabolcsi-Tóth, I, 22.; Bartha, 434.; *BR*, II, 403.; Max Schönherr, *Franz Lehár. Thematischer Index. Thematic Index* (London: Glocken, 1985); Székely, 451.; *Grove*, 14, 490–493.; *ÚMÉL*, IV, 159.; *MGG*, 10, 1491–1498.; *ÖML*, 3, 1244–1245.

¹⁷*Zenede*, 1887–1888; *ZAK*, 1908–1921 és 1936; Schöpflin, I, 295.; *A Zene* 17/2 (1935. nov. 2.), 36–36. [nekrológ]; *Magyar Zenei Szemle* 1/9 (1941. okt.), 212–216.; *MÉL*, I, 280.; Bartha, I, 318–319.; *BR*, I, 269.; Székely, 123.; *ÚMÉL*, 981–982.; *Grove*, 4, 694.

¹⁸*ZAK*, 1924; Schöpflin, II, 347–348.; Szabolcsi-Tóth, I, 528–529.; Bartha, II, 288–289.; *MÉL*, I, 833–834.; *BR*, II, 254–255.; *Grove Opera*, vol. 2, 938.; Székely, 347.; *ÚMÉL*, III, 657.; *Grove*, 1, 30.

¹⁹ ZAK, 1893–1905; Schöpflin, II, 365.; MÉL, I, 764.; BR, II, 206.; *Grove Opera*, 2, 776–777.; Székely, 319–424.; ÚMÉL, III, 400.; *Grove*, 11, 894.

²⁰ ZAK, 1903–1905; MZSL, 854.; Schöpflin, IV, 399.; Bónis Ferenc, „Szirmai Alberttal, emlékeiről”, *Magyar Zene* 4/5 (1963. nov.), 506.; Bartha, III, 455.; BR, III, 462.; Székely, 767.; ÚMÉL, VI, 459.; *Grove*, 24, 886.

²¹ MZSL, 973.; Schöpflin, IV, 463–464.; MÉL, II, 1070.; Székely, 861.

²² ZAK, 1901–1904; MZSL, 5.; Schöpflin, II, 356–357.; *Színház- és Filmművészet* 4/11 (1953. nov.), 528. [nekrológ]; MÉL, I, 845.; BR, II, 260.; Székely, 350.; *Grove*, 13, 333–334.; ÚMÉL, III, 698–699.; ÖML, II, 938–939.; MGG, IX, 1413–1414.

²³ ZAK, 1904–1905; MZSL, 404.; MÉL, I, 789.; Székely, 331.; ÚMÉL, III, 516.; *Grove*, 12, 732.

²⁴ MZSL, 452.; Schöpflin, II, 371.; Székely, 356.; ÖML, II, 957.

²⁵ Gróf Kinskyné Pálmay Ilka, *Emlékirataim* (Budapest: Singer és Wolfner, 1912); Schöpflin, III, 433–435.; MÉL, II, 347.; Székely, 588.; ÚMÉL, V, 69–70.

²⁶ ZAK, 1884–1888; Schöpflin, III, 10–11.; MÉL, I, 967.; Székely, 405.; ÚMÉL, III, 1070.; ÖML, II, 957.

²⁷ Schöpflin, II, 6–7.; MÉL, I, 476–477.; Székely, 206–207.; ÚMÉL, II, 548.

²⁸ MÉL, I, 976.; Székely, 409.; ÚMÉL, III, 1103.

²⁹ MZSL, 357.; Schöpflin, II, 230–233.; MIL, I, 451–453.; MÉL, I, 705–706.; ÚMIL, I, 790–791.; Székely, 297.; ÚMÉL, III, 222–224.

³⁰ Schöpflin, II, 331–332.

³¹ MZSL, 256.; Schöpflin, I, 470–471.; MIL, I, 329.; MÉL, I, 464.; Székely, 201.; ÚMIL, I, 555.; ÚMÉL, II, 498.

³² MZSL, 141.; Schöpflin, I, 238.; MIL, I, 187.; MÉL, I, 268.; ÚMIL, I, 289.; Székely, 115.; ÚMÉL, I, 939–940.

³³ MZSL, 580.; Schöpflin, III, 214–215.; MIL, II, 198.; MÉL, II, 162.; ÚMIL, II, 1337.; ÚMÉL, IV, 559–560.

³⁴ Schöpflin, III, 236–238.; MIL, II, 215.; MÉL, II, 191.; ÚMIL, II, 1359.; Székely, 503.; ÚMÉL, IV, 666.

³⁵ MZSL, 685.; Schöpflin, III, 445.; MIL, II, 446–447.; MÉL, II, 364.; ÚMIL, III, 1584.; Székely, 597.; ÚMÉL, V, 151.

³⁶ Schöpflin, I, 98.; MIL, I, 81.; MÉL, I, 78.; ÚMIL, I, 91.; Székely, 43.; ÚMÉL, I, 277.

³⁷ MZSL, 285.; Schöpflin, II, 61–62.; MIL, I, 361.; MÉL, I, 532.; ÚMIL, I, 614.; Székely, 231.; ÚMÉL, II, 764.

³⁸ MZSL, 301.; Schöpflin, I, 87–88.; MIL, I, 373.; MÉL, I, 558–559.; ÚMIL, I, 637–638.; Székely, 240.; ÚMÉL, II, 862–863.

³⁹ ZAK, 1907–1912; Schöpflin, I, 242.; MÉL, I, 274.; Bartha, I, 310.; BR, I, 259.; Székely, 121.; ÚMÉL, I, 962.

⁴⁰ ZAK, 1908–1909 és 1914–1917; MZSL, 5.; Bartha, I, 20.; MÉL, I, 5.; BR, I, 11.; Székely, 13.; MGG, 1, 59–61.; ÚMÉL, I, 26.; *Grove*, 1, 30.

⁴¹ ZAK, 1914–1916; MZSL, 514.; Bartha, II, 378.; ÖML, 3, 1150.

⁴² ZAK, 1920–1923; Schöpflin, I, 397.; Bartha, I, 540.; MÉL, I, 416.; BR, I, 492.; Székely, 182.; ÚMÉL, II, 321–322.

⁴³ Schöpflin, III, 76.; MZSL, 520.; Bartha, III, 400.; MÉL, I, 16–17.; Székely, 440.; ÚMÉL, IV, 40.

- ⁴⁴ Bartha, II, 98.; *MÉL*, I, 388.; *Magyar Zene* 23/3 (1972. szept.) 279–280.; *BR*, II, 86.; *ÚMÉL*, II, 1168.
- ⁴⁵ Schöpflin, I, 237.; Bartha, I, 301.; *MÉL*, I, 266.; Székely, 115.; *ÚMÉL*, I, 936–937.; *Grove*, 1, 417–418.
- ⁴⁶ Bartha, I, 615.; Székely, 218.; *ÚMÉL*, II, 619.
- ⁴⁷ *ZAK*, 1920–1924; *MZSL*, 35–32.; Schöpflin, I, 44–45.; Szabolcsi-Tóth, I, 23.; Bartha, I, 58.; *Grove Opera*, 1, 97–98.; Székely, 20.; *MGG*, 1, 534–535.; *ÚMÉL*, I, 99.
- ⁴⁸ Schöpflin I, 131–132.; Székely, 65.
- ⁴⁹ Székely, 659–660.
- ⁵⁰ *MZSL*, 624.; Schöpflin, III, 309–310.; Bartha, II, 689.; Székely, 534.
- ⁵¹ Székely, 249.; *ÚMIL*, I, 661.; *ÚMÉL*, II, 936.; Venczel Sándor, „Virágkor tövisekkel. Beszélgetés Gáspár Margittal”, *Színház* 32/8 (1999. augusztus), 16–21; 32/9 (1999. szeptember), 39–42; 32/10 (1999. október), 46–48.
- ⁵² Bartha, I, 601–602.; *BR*, I, 550–551.; Székely, 202–203.; *ÚMÉL*, II, 512–513.; *Grove*, 8, 569–570.; Gombos László, *Farkas Ferenc* (Budapest: Mágus, 2004) = *Magyar zeneszerzők*, 31.
- ⁵³ Székely, 448.; *ÚMÉL*, IV, 122–123.
- ⁵⁴ Székely, 308–309.; *ÚMÉL*, III, 327–328.
- ⁵⁵ *ÚMÉL*, III, 90.
- ⁵⁶ *ZAK*, 1935–1937; Bartha, III, 440.; *BR*, III, 437.; *Grove*, 24, 878–879.; *ÚMÉL*, VI, 252–253.
- ⁵⁷ *ZAK*, 1923–1928, 1934 és 1937; Bartha, III, 610.; *BR*, III, 615.; *ÚMÉL*, VI, 1247–1248.
- ⁵⁸ *MIL*, I, 217.; *ÚMIL*, I, 374.; *ÚMÉL*, I, 1166.
- ⁵⁹ Székely, 325.; *MIL*, I, 505.; *ÚMIL*, II, 870.
- ⁶⁰ Bartha, II, 314.; *BR*, II, 283.; Székely, 374.